

UDK: 378.18(497.5 Zagreb)"1874/1914"
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 9. 2. 2006.
Prihvaćeno: 30. 3. 2007.

Duljina studiranja, doktorati i državni ispiti studenata Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu upisanih 1874.-1914.

TIHANA LUETIĆ

Odsjek za povijesne znanosti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti,
Zagreb, Republika Hrvatska

U radu se analizira studentska populacija Filozofskog fakulteta u Zagrebu na način da se obrađuje duljina trajanja studija te pristupanje ispitima kojima se završavao studij: *rigorozima* i državnim ispitima za profesore u srednjim školama, u razdoblju od osnutka Sveučilišta u Zagrebu 1874. do početka Prvoga svjetskog rata. Na temelju podataka iz upisnih listova (*nacionala*) i *Knjige doktorata* iz Arhiva Filozofskog fakulteta u Zagrebu, te fonda *Filozofski fakultet u Zagrebu. Ispitna komisija za polaganje stručnih ispita za zvanje profesora srednjih škola* u Hrvatskom državnom arhivu, nastojalo se odgovoriti na pitanja u kojoj su mjeri onodobni studenti Filozofskog fakulteta dovodili studij do kraja i kakva je bila priroda studija, koliko njih je i kamo otišlo u slučaju prekida studija u Zagrebu, te na pitanja o brojnosti, dobi, uspjehu i zavičajnom podrijetlu onih koji su postigli titulu doktora filozofije ili profesora.

Ključne riječi: Studenti, Filozofski fakultet u Zagrebu, studiranje, doktorati, državni ispiti

I.

Govoreći o studentskoj populaciji Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu u razdoblju do Prvoga svjetskog rata, treba odmah na početku napomenuti da je za nju dosadašnja domaća historiografija imala prilično skroman interes. S obzirom na činjenicu da je riječ o vremenu nakon osnutka prvoga modernog sveučilišta kod nas, odnosno da je riječ o početku pravoga akademskog života u Hrvatskoj, u ovom radu istražiti će se neka pitanja koja osvjetljavaju način i prirodu studiranja krajem 19. i početkom 20. stoljeća, te djelomično i uspješnost na studiju ondašnjih studenata na Filozofskom fakultetu.¹ Isto tako, nastojalo se popratiti jesu li i na koji način političke okolnosti i austrijski

¹ Analizu svih struktura studenata Filozofskog fakulteta u Zagrebu 1874.-1914. koje je na temelju podataka bilo moguće napraviti, vidi u: Tihana LUETIĆ, *Studenti filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1874.-1914.* (neobjavljeni magistarski rad), Zagreb 2005.

zakoni o reciprocitetu diploma utjecali na studiranje u Zagrebu, odnosno na stjecanje završne diplome.

U sklopu domaće historiografije, samo nekoliko radova domaćih autora bavilo se pitanjem studentske populacije za razdoblje 19. i početka 20. stoljeća i to ponajviše u sastavu jubilarnih spomenica Sveučilišta. Ove spomenice su u tom pogledu primarni historiografski oslonac. U prvoj takvoj spomenici,² onoj iz 1900. godine, struktura studenata cijelog Sveučilišta za razdoblje od 1874. do 1899. godine analizirana je u popratnom tekstu pokraj statistika.³ Sljedeća spomenica, izdana u povodu pedesete godišnjice osnutka Sveučilišta, sadrži radove različitih autora s temama od preteča Sveučilišta, povijesti svih njegovih fakulteta do studentskog pitanja i statistika. Na Sveučilište i Filozofski fakultet, njihovu povijest, osnivanje i ustroj odnose se članci Vjekoslava Klaića,⁴ zajednički članak V. Klaića s Franjom Rešetarićem i Dragutinom Boranićem koji obrađuje studentsku populaciju Sveučilišta,⁵ te članak Rudolfa Signjara⁶ koji je djelomično analizirao statistiku Sveučilišta. Dvosveščana spomenica Sveučilišta iz 1969., iako koristi uglavnom podatke objavljene u ranijim izdanjima sveučilišnih spomenica, donosi najdetaljnije analize i na suvremen znanstveni način problematizira o studentskoj populaciji u razdoblju do Prvoga svjetskog rata. Od niza radova različitih autora, Sveučilištem i Filozofskim fakultetom, njihovom poviješću te razvojem i studentima u razdoblju 1874.-1914., bave se radovi Nade Klaić,⁷ Jaroslava Šidaka,⁸ Milana Bosanca,⁹ Mirjane Gross¹⁰ i Josipa Adamčeka.¹¹ Sama analiza studentske strukture, doduše za cijelo Sveučilište, obrađena je ponajviše u radovima J. Šidaka i M. Gross.

² Prva Spomenica Sveučilišta zapravo je Spomenica iz 1875. godine. To je *Spomenica na svetčano otvaranje kralj. sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu, prvoga hrvatskoga, dana 19. listopada 1874.* Zagreb 1875. Ona, na žalost, nije pronađena, ali prema pisanju Jaroslava Šidaka u njoj je prikazano postojanje sveučilišta od 1861. do 1874. i njegovo svečano otvorenje s govovima, poslanicima i čestitkama.

³ *Spomenica o 25. godišnjici postojanja Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu* (dalje: *Spomenica 1900.*), Zagreb 1900.

⁴ Vjekoslav KLAJĆ, "Preteče sveučilišta", 1.-54.; "Postanje i razvitak sveučilišta", 55.-78.; "Filozofski fakultet", 109.-123., *Sveučilište Kraljevine SHS u Zagrebu (1874.-1924.). Spomenica Akademičkog senata* (dalje: *Spomenica 1925.*), Zagreb 1925.

⁵ Vjekoslav KLAJĆ - Franjo REŠETARIĆ - Dragutin BORANIĆ, "Studenti", *Spomenica 1925.*, 225.-236.

⁶ Rudolf SIGNJAR, "Statistika sveučilišta" (dalje: Statistika.), *Spomenica 1925.*, 237.-276.

⁷ Nada KLAJĆ, "Neacademia Zagrabiensis (1669-1773)", *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu* (dalje: *Spomenica 1969.*), (gl. ur. Jaroslav Šidak), Zagreb 1969., knj. I., 21.-47.

⁸ Jaroslav ŠIDAK, "Opći pogleda na tristogodišnji razvoj visokoškolske nastave u Zagrebu", *Spomenica 1969.*, 17.-20.; ISTI, "Regia Scientiarum Academia", *Spomenica 1969.*, knj. I., 49.-78.; ISTI, "Sveučilište do kraja prvoga svjetskog rata", *Spomenica 1969.*, knj. I., 91.-123.

⁹ Milan BOSANAC, "Pravoslavna akademija (1850-1874)", *Spomenica 1969.*, knj. I., 79.-90.

¹⁰ Mirjana GROSS, "Studentski pokret 1875-1914", *Spomenica 1969.*, knj. I., 451.-479.

¹¹ Josip ADAMČEK, "Filozofski fakultet u Zagrebu", *Spomenica 1969.*, knj. II., 63.-137.

Od ostalih domaćih autora, analizom nekih pitanja vezanih uz studente Sveučilišta u Zagrebu (njihova socijalnog i regionalnog podrijetla), ali i ranijih visokoškolskih ustanova u Zagrebu, doduše na temelju podataka iz već spomenutih spomenica, bavio se Igor Karaman.¹² Nedavno je objavljen i rad u kojem se analiziraju obilježja ženske studentske populacije na Filozofskom fakultetu do Prvoga svjetskog rata.¹³

Kako se u radu, u vezi s duljinom studija, spominju i prijelazi i odlasci studenata na strana sveučilišta, napominjemo da se nekoliko autora bavilo i domaćim studentima izvan Hrvatske. Riječ je o radovima Damira Agičića,¹⁴ Stijepe Obada,¹⁵ Harald Heppnera.¹⁶

Što se tiče strane historiografije, čini se da su u srednjoeuropskim zemljama temeljna istraživanja u vezi s analizom studentske populacije većim dijelom napravljena, pa su i daljnje rasprave o problematici studentske populacije i visokoškolskog obrazovanja obavljene u različitim smjerovima, znatno brojnije nego kod nas.¹⁷ Dosezi strane historiografije u ovom će se radu najvećim dijelom koristiti ponajviše na mjestima gdje se prate ista pitanja vezana uz studentsku populaciju kao i ovdje. Riječ je prije svega o knjizi Garyja B. Cohena *Education and Middle-Class Society in Imperial Austria 1848-1918* u kojoj je autor naglasak stavio na iscrpno istraživanje društvenih struktura studenata praškog i bečkog sveučilišta. Knjiga također nudi niz objašnjenja u vezi sa sustavom studiranja u Monarhiji krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Pregled europskih sveučilišta s poviješću pojedinih fakulteta za potrebe ovog rada preuzet je iz *Historical compendium of European universities - Répertoire historique des universités européennes*.¹⁸

¹² Igor KARAMAN, "Socijalna i regionalna obilježja studenata na zagrebačkim visokoškolskim ustanovama", *Hrvatska na pragu modernizacije (1750-1918.)*, (gl. ur. Nives Tomašević), Zagreb 2000., 129.-145.

¹³ Tihana LUETIĆ, "Prve studentice Mudroslovnog fakulteta kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu", *Povijesni prilozi*, god. 22, Zagreb 2002., 167.-208.

¹⁴ Damir AGIČIĆ, "Hrvatski doktori u Pragu 1882.-1921." (dalje: Hrvatski doktori), *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: ČSP), 27/1995., br. 1, 137.-154.; ISTI, "Hrvatski studenti na češkom sveučilištu u Pragu 1882-1918" (dalje: Hrvatski studenti), ČSP, 30/1998., br. 2, 291.-315. U objavljenj doktorskoj disertaciji D. Agičića također ima riječi o hrvatskim studentima u Pragu, s time da je u njoj dodatak s popisom svih naših studenata na češkom sveučilištu u Pragu, s njihovim osobnim podacima i godinama upisa, kojeg nema u radovima. ISTI, *Hrvatsko-češki odnosi na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće*, Zagreb 2000., 262.-290.

¹⁵ Stjepo OBAD, "Studenti Dalmati all'Università di Padova", *Atti, Centro di ricerche storiche - Rovigno*, sv. 31, Rovinj 2001., 469.-478.

¹⁶ Harald HEPPNER, "Studenti iz Istre na Sveučilištu u Grazu 1884-1914", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 23, Zagreb 1990., 139.-148.

¹⁷ Opsežne bibliografije o visokom obrazovanju, sveučilištima i studentskoj populaciji u 19. stoljeću nalaze se u knjigama: Fritz K. RINGER, *Education and Society in Modern Europe*, Bloomington - London 1979., 349.-359. i Gary B. COHEN, *Education and Middle-Class Society in Imperial Austria 1848-1918* (dalje: *Education*), Indiana: Purdue University Press 1996., 348.-378.

¹⁸ *Historical compendium of European universities - Répertoire historique des universités européennes* (dalje: *Historical compendium*), (ed. Lubor Jílek), Geneva 1984., 17.-67. i 104.-318.

Što se tiče izvora, u već spomenutim jubilarnim spomenicama Sveučilišta na kraju se nalaze tablice s općim brojčanim podacima. U *Spomenici* iz 1900. godine postoje brojčani podaci za različite kategorije za studente Filozofskog, Pravnog i Teološkog fakulteta. Za razliku od ostalih dviju spomenica, koje sadrže osim ukupnog broja studenata na pojedinim fakultetima i njihova doktoriranja, sve ostale podatke donose samo za cjelokupno Sveučilište, ova spomenica jedina donosi pojedinačni pregled podataka po fakultetima za ovo razdoblje, ali samo do 1899. godine.¹⁹ *Spomenica* iz 1925. godine sadrži opće podatke o ukupnom broju studenata po fakultetima, te broj *rigorosa* i učiteljskih ispita za razdoblje od 1874. do 1914., no podaci za sve ostale kategorije postoje samo za razdoblje od 1919. do 1924. godine.²⁰ U *Spomenici* Sveučilišta iz 1969. godine postoje opći brojčani podaci o ukupnom broju studenata i broju postignutih doktorata za ovdje analizirano razdoblje (1874.-1914.), dok su sve ostale kategorije prikazane tek za razdoblje nakon Drugoga svjetskog rata.²¹

Od ostalih objavljenih izvora, najviše su korišteni podaci iz *Akademskih propisa*.²² Riječ je o zbirci propisa koje je 1898. godine izdao Akademski senat prema ranijim zakonima i odredbama, nadopunjenim s novinama iz novoga sveučilišnog zakona iz 1894. godine i naknadnim naredbama izdanim do 1898. godine. Ti propisi vrijedili su za studente svih triju fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, s posebno označenim propisima koji su specifični za pojedine fakultete. Osim ovih propisa, u radu su korišteni neki dijelovi knjige Antuna Cuvaja, koja kao izvor služi na mjestima gdje se donose prijepisi nekih zakonskih odredbi.²³

Neobjavljeni izvori korišteni u ovome radu najvećim dijelom nalaze se u Arhivu Filozofskog fakulteta u Zagrebu (dalje: AFF).²⁴ Prije svega riječ je o upisnim knjigama, imenicima, pod nazivom *Imenici redovitih i izvanrednih slušača Mudroslovnoga fakulteta* (dalje: *Imenici*), u kojima su sačuvani upisni listovi (*nacionali*) svih studenata od 1874. do 1914. godine. Knjige tih imenika u kojima su registrirani svi studenti Filozofskog fakulteta, bez obzira na duljinu svog studija, smjer ili prirodu studiranja (redoviti-izvanredni), označene su tekućim brojevima. Ti *Imenici* sačuvani su kao serijska građa, od 1874. do 1914., za sve akademske godine i sve semestre.²⁵

¹⁹ *Spomenica* 1900., 136.-185.

²⁰ R. SIGNJAR, Statistika, 237.-276.

²¹ Zora STEINMAN, "Statistički podaci", *Spomenica* 1969., knj. II., 417.-567.

²² *Akademski propisi za porabu slušalaca u Kr. hrv. sveučilištu Franje Josipa I. u Zagrebu* (dalje: *Akademski propisi*), Zagreb 1898.

²³ Antun CUVAJ, *Građa za povijest školstva Kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas* (dalje: *Građa*), sv. VII, Zagreb 1911. i sv. X, Zagreb 1913.

²⁴ Na ovom mjestu zahvaljujem gosp. Ivanu Kurjaku iz Arhiva Filozofskog fakulteta na ljubaznosti, suradnji i svim savjetima kojima mi je pomogao tijekom rada u tom arhivu.

²⁵ Nedostaje jedino *Imenik izvanrednih slušača Mudroslovnoga fakulteta* za drugi semestar 1907./1908. Međutim, kako je tad samo nekoliko redovnih studenata ostalo upisano, zbog velikoga studentskog štrajka, moguće je da od izvanrednih nije ostao nijedan pa zbog tog razloga nema *Imenika*.

Spomenuti *Imenici* sastoje se od upisnih listova (*nacionala*). Pitanja na koja su studenti u *nacionalu* morali odgovoriti pri upisu vezana su uz njihove osobne podatke, podatke vezane uz roditelje, odnosno skrbnike ako je roditelj umro, njihovo prethodno školovanje i predavanja koja će polaziti.²⁶ S obzirom na relativno velik broj pitanja na koja su studenti prilikom upisa morali odgovoriti, statističke analize mogu se napraviti za velik broj kategorija. Međutim, ovdje ćemo se koncentrirati, prije svega, na pitanje duljine studija, na temelju podataka o upisanim semestrima te podataka o mjestu učilišta na kojem je student proveo prethodni semestar. Osim *Imenika*, korišteno je i nekoliko dokumenata iz fonda *Spisi dekanata Mudroslovnog fakulteta* (dalje: *Spisi*) u kojem se, inače, čuva službena korespondencija između Dekanata fakulteta, Rektorata Sveučilišta i vladinog Odjela za bogoštovlje i nastavu, zapisnici sa sjednica Proforskog zbora fakulteta te niz studentskih molbi u vezi s raznim pitanjima itd.²⁷

U Arhivu Filozofskog fakulteta čuva se još i *Knjiga doktorata*.²⁸ U njoj se nalaze svi podaci o studentima koji su stekli doktorat filozofije u ovom razdoblju, s datumom obrane, glavnim i sporednim predmetima na obrani, broju pokušaja, ocjenama i članovima ispitne komisije, te naslovom radnje.²⁹ Vezano uz doktorate, iz Arhiva Sveučilišta u Zagrebu kao kontrolni element korištena je *Knjiga doktora promoviranih na Kr. sveučilištu Franje Josipa I. u Zagrebu* i *Imenik promoviranih doktora od 1880. do 1927*.³⁰

Iz Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu (dalje: HDA) korišten je fond: *Filozofski fakultet u Zagrebu. Ispitna komisija za polaganje stručnih ispita za*

²⁶ Rubrike u studentskim *nacionalima* do prijelaza stoljeća bile su sljedeće: "ime, prezime, doba, vjera", "domovina, rodno mjesto (županija, kotar), zavičajnost", "ime, stališ, prebivalište oca ili njegova zastupnika (ako otac ne živi)", "stan", "kolegiji za koje se prijavio", "broj nedjeljenih ura tih kolegija", "ime docenta (učitelja)", "potvrda polaska kolegija", "ima li stipendij ili podporu i od koje mu je oblasti podijeljena i kada", "propis naukovine", "plata naukovine (pod kojim članom blagajničkog dnevnika)", "oprost od naukovine" i "opaska". Od 1900. nadalje *Imenici* se ponešto mijenjaju, kao i rubrike. Od tada se *Imenici* sastoje od pojedinačnih upisnih listova, formulara, u kojima su studenti sami upisivali svoje osobne podatke, te su zatim uvezivani u knjige. Pisani su gotovo u cjelini hrvatskim jezikom i latinicom, osim rijetkih iznimaka kada su *nacionali* ispunjeni ćirilicom, te srpskim ili bugarskim jezikom. Uz već postojeće rubrike uvode se i nove, poput materinskog jezika, "učilišta" na kojem je student bio zadnji semestar, "dokazala" iz kojih se izvodi pravo na upis. Promjena je i u tome što se na vrhu svakog *nacionala* točno označava semestar, godina, dan upisa i upisnina s naznakom je li student redovni ili izvanredni, dok su do 1900. godine semestar, godina upisa i oznaka redovitog ili izvanrednog studenta bili označeni na početku svakog semestra za sve studente koji su slušali taj semestar svake godine.

²⁷ Građa u tom fondu sačuvana je u svescima po godinama. Dokumenti u svescima su numerirani arapskim brojevima, osim zapisnika sa sjednica koje su označeni rimskim brojevima. U fondu se nalaze i urudžbeni zapisnici u kojima se od 1891. uvode i kazala.

²⁸ Naslov te knjige je *Filozofski fakultet u Zagrebu, Doktorati 1878-1933*.

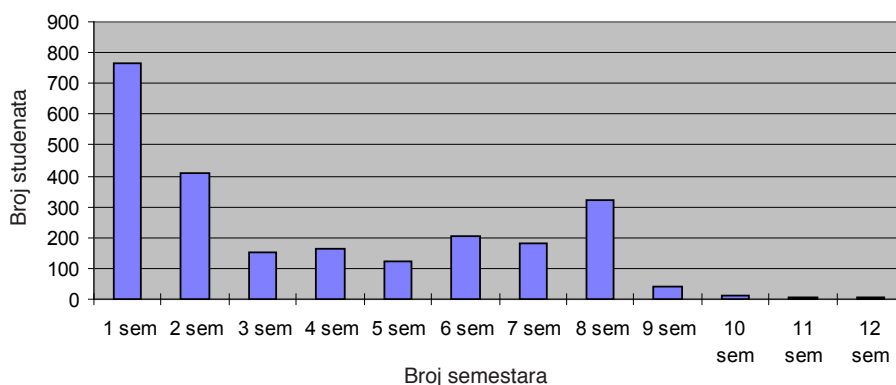
²⁹ Neke podatke o doktoratima (kandidat, naslov radnje, predmeti i godina obrane) objavio je Ivan KURJAK, "Doktorirali na Filozofskome fakultetu" (dalje: Doktorirali), *Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*, (ur. Stjepan Damjanović), Zagreb 1998., 325.-358.

³⁰ Na ovom mjestu zahvalila bih mr. Ranki Franz-Štern iz Arhiva Sveučilišta u Zagrebu na ljubaznosti i korisnim savjetima.

zvanje profesora srednjih škola,³¹ (dalje: Filozofski fakultet) u kojem se nalaze personalni dosjei završenih studenata Filozofskog fakulteta koji su polagali ispit za profesore srednjih škola.

II.

Da bismo dobili pravu sliku o studiju studenata na Filozofskom fakultetu do Prvoga svjetskog rata, treba analizirati duljinu njihova studiranja na temelju broja semestara. Na taj način možemo vidjeti koliko ih je doista čitav svoj studij, odnosno sve semestre odslušalo u Zagrebu te koliki je postotak njih na studiju proveo tek jedan do dva semestra i nakon toga napustio fakultet. Te brojke, međutim, ne mogu govoriti o realnim sposobnostima i ambicijama zagrebačkih studenata u to doba zato što su priroda, ali i mogućnosti studiranja bile drukčije nego danas, pa bi bilo pogrešno ovaj aspekt promatrati prema današnjim mjerilima. Osim toga, u to je doba već i završena gimnazija i *realka* imala puno veće značenje te je matura davala status pripadnika obrazovane elite. Već su se završeni maturanti mogli natjecati za mjesta u državnoj službi pa se može pretpostaviti da su im šanse bile veće ako su uz to još imali i potvrdu o polasku sveučilišnih predavanja, pa barem i nanekoliko semestara.³²

Grafikon 1. Duljina studiranja studenata Filozofskog fakulteta (bez polaznika tečajeva) prema broju provedenih semestara na fakultetu

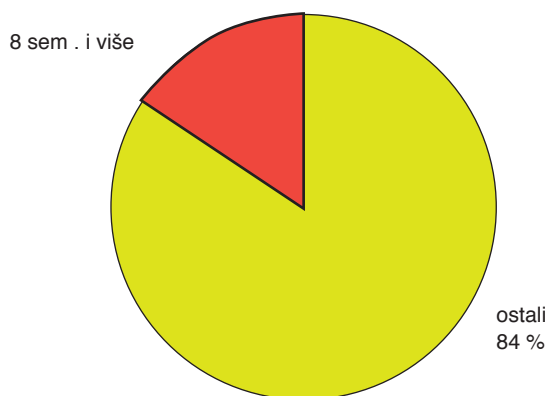
Promotrimo li grafikon 1 na kojem je prikazana duljina studiranja “filozofa”, dobit ćemo sliku koja ne daje dojam njihove posebne uspješnosti, odnosno proizlazi da je tek nešto više od 300 studenata studiralo osam semestara, dakle, završilo cjelokupni studij na Filozofskom fakultetu u cijelom razdoblju od 1874. do 1914., dok je znatno više njih, blizu 800, provelo na studi-

³¹ Sign. fonda: 502. U fondu se nalazi i kazalo koje je korišteno u ovome radu kao građa jer su u njemu popisani svi studenti na učiteljskom ispitu s godinom polaganja ispita. Dosjei pojedinih studenata su obrađeni radi zanimljivih podataka u njima u vezi s polaganjem ispita.

³² G. COHEN, *Education*, 65. I na austrijskim sveučilištima je bio čest slučaj da su se mnogi studenti koji nisu završili studij do kraja odlučivali za poluprofesionalna zanimanja ili za neke karijere za koje je bilo dovoljno nekoliko semestara studija. *Isto*, 225.

ju tek jedan semestar, odnosno oko 400 njih po dva semestra. Treba, doduše, napomenuti da se u ovom broju nalaze i studenti iz Bugarske koji su u Zagrebu kao gostujući studenti, u najvećem broju, studirali samo jedan do dva semestra. Najveći broj Bugara, čak njih 169 studirao je u Zagrebu samo 1 semestar, zatim slijedi velika skupina od 111 studenata koji su pohađali predavanja zagrebačkoga Filozofskog fakulteta 2 semestra. Najmanje Bugara, odnosno po njih dvoje, studiralo je u Zagrebu po 7³³ i 8³⁴ semestara. Oduzmemo li Bugare, dobit ćemo da je oko 600 studenata na Filozofskom fakultetu provelo jedan semestar, a njih oko 300 dva semestra.

Promatrano u postocima, kako smo prikazali na grafikonu 2, vidimo da je od ukupnog broja upisanih studenata, samo 16% njih provelo sve semestre na studijima Filozofskog fakulteta u Zagreb

Grafikon 2. Omjer broja studenata koji su svoj studij u potpunosti odslušali na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i ostalih

Po brojnosti, iza grupa studenata koje su studirale jedan, dva i osam semestara, značajnu grupu studenata činili su i oni koji su na Filozofskom fakultetu proveli šest semestara. Ovdje treba napomenuti da je do 1892. za dokto-

³³ Bili su to studenti Georgi Bončev (AFF, *Imenici*, br. 12, 13, 14) i Georgi Zlatarski (AFF, *Imenici*, br. 3, 4, 5, 6). Georgi Bončev bio je geolog, osnivač bugarske petrografije i mineralogije, predavao je na Višem učilištu u Sofiji od 1893., a zatim je radio kao profesor na katedri za mineralogiju i petrografiju Sofijskog sveučilišta (1905.-1936.), bio je i rektor Sveučilišta (1914.-1915.), član Bugarske akademije nauka, tajnik i predsjednik Prirodoslovno-matematičkog razreda BAN (1921.-1922, 1927.-1928., 1941.-1943.), osnivač i ravnatelj Geološkog instituta pri BAN (1947.-1952.), jedan od osnivača Bugarskog prirodoslovnog društva (*Енциклопдия България* (dalje: EB), том. 1, София 1978., 344.). Georgi Zlatarski bio je prvi bugarski profesionalni geolog, radio je kao profesor na Sofijskom sveučilištu na katedri za geologiju i paleontologiju, bio je rektor Sveučilišta (1897.-1898., 1901.-1902.), osnivač je Bugarskoga geološkog instituta i Bugarskog prirodoslovnog društva, te je bio član Bugarske akademije nauka (EB, том. 2, 733.-734.).

³⁴ Osam semestara u Zagrebu su studirali Demetar Conev (AFF, *Imenici*, br. 10, 11, 12) i Lazar Vankov (AFF, *Imenici*, br. 12, 13, 14). Lazar Vankov bio je geolog, asistent Mineraloško-geološkog instituta u Zagrebu (1891.-1892.), zatim je radio u Bugarskom geološkom institutu te je bio državni geolog i mineralog (1898.-1911.), te profesor katedre geologije i paleontologije na Sofijskom sveučilištu od 1911. do 1922. (EB, том. 1, 581.). O D. Conevu nisam uspjela naći podatke.

rat na Filozofskom fakultetu bilo potrebno odslušati trogodište, odnosno šest semestara, i to je uvršteno u novi sveučilišni zakon iz 1894. godine,³⁵ pa su uz sve ostale studente koji su kasnije studirali šest semestara, ubrojeni i oni koji su do 1892. sa šest semestara završili svoj studij. Isto tako je do 1885. za polaganje učiteljskog ispita bilo potrebno odslušati šest semestara, a tek od tada je po novom *Propisu o ispitivanju kandidata za gimnazijsko i realačko učiteljstvo u Hrvatskoj i Slavoniji* za taj ispit bilo potrebno prethodno studirati četiri godine, odnosno *kvadrijenij*.³⁶ Od ovih studenata koji su studirali šest semestara, zapravo ih je 38 apsolviralo svoj studij i dovelo ga do kraja položivši državni ispit (njih 33) ili rigoroz (njih 5), do godina kada je za to bilo potrebno odslušati samo trogodište.

Zanimljivo je spomenuti i one studente koji su na fakultetu proveli više od propisanog četverogodišta, odnosno devet, deset,³⁷ jedanaest³⁸ ili dvanaest³⁹ semestara. To su bili oni studenti koji su ili prvo bili upisani kao izvanredni, pa su se poslije položene mature prebacili na redovni studij, s time da im se semestri provedeni na izvanrednom studiju pri tome nisu uračunali ili, pak, oni koji su završili studij i stekli profesorsku ili doktorsku titulu, te bi nakon nekog vremena upisali neki kolegij iz svoje struke, želeći možda nadopuniti ili obnoviti svoje znanje.

Isto tako, osim Bugara, broj studenata koji su studirali samo par semestara povećavali su i oni koji su bili na izvanrednom studiju te su te akademske dane koristili samo kao nadopunu znanja iz nekog predmeta, možda za proširenje opće kulture ili učenje jezika, primjerice mađarskoga.

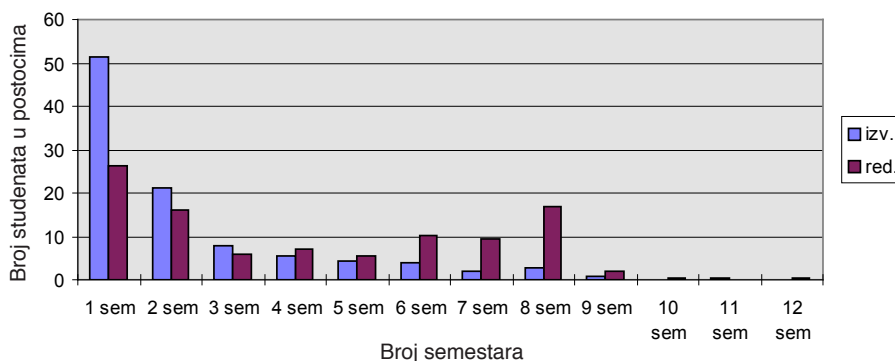
³⁵ *Akademički propisi*, 80.; V. KLAJČ, Filozofski fakultet, 119.; J. ŠIDAK, Sveučilište, 113.

³⁶ *Akademički propisi*, 43.

³⁷ Deset semestara studiralo je deset studenata: Dragutin Galijan, redovni student iz Zemuna (AFF, *Imenici*, br. 35, 36, 39, 40, 43, 44, 48, 49, 52, 53), Alfonso Kauders, redovni student iz Zagreba (AFF, *Imenici*, br. 22, 23, 25, 35, 36, 39, 40, 43, 44), Oskar Kofranek, redovni i izvanredni student iz Zagreba (AFF, *Imenici*, br. 5, 6, 7, 8, 13), Rudolf Kraus, redovni student iz Beča (AFF, *Imenici*, br. 25, 27, 28, 31, 32, 35, 36, 39, 40), Izidor pl. Martinić, redovni student iz Zamršja (AFF, *Imenici*, br. 60, 61, 65, 66, 69, 70, 72, 73, 76, 77), Stanko Miholić, redovni i izvanredni student iz Mikovca (AFF, *Imenici*, br. 6, 7, 8, 10, 11), Rudolf Pokorný, redovni student iz Brođanaca (AFF, *Imenici*, br. 43, 44, 48, 49, 52, 53, 60, 61, 65, 66, 69, 70), Josip Sova, izvanredni student iz Osijeka (AFF, *Imenici*, br. 8, 11, 12, 13, 14), Jiza Vávra, izvanredna i redovna studentica iz Križevaca (AFF, *Imenici*, br. 41, 42, 43, 48, 49, 52, 53, 56, 60, 61) i Milan Žepić, redovni i izvanredni student iz Varaždina (AFF, *Imenici*, br. 10, 11, 12, 14).

³⁸ Jedanaest semestara studiralo je troje studenata: Camilla Lucerna, izvanredna studentica iz Rive u Tirolu (AFF, *Imenici*, br. 19, 21, 24, 34, 37, 47), Petar Maraković, redovni student iz Kostajnice (AFF, *Imenici*, br. 5, 6, 8, 9, 15) i Dragutin Puža, izvanredni student iz Babine Grede (AFF, *Imenici*, br. 8, 10, 11, 12, 13, 14).

³⁹ Dvanaest semestara studiralo je šestero studenata: Vatroslav Horvat, redovni i izvanredni student iz Virovitice (AFF, *Imenici*, br. 5, 6, 7, 8, 9, 10), Ivan Jamnický, redovni i izvanredni student iz Gospića (AFF, *Imenici*, br. 10, 11, 12, 13, 14), Josip Martinčić, izvanredni i redovni student iz Pušće (AFF, *Imenici*, br. 45, 46, 48, 49, 52, 53, 56, 57, 60, 61, 65, 66, 76 i 77), Aleksandar Szentgyörgy, redovni i izvanredni student iz Pečuha (AFF, *Imenici*, br. 9, 10, 11, 13, 14), Stjepan Telar, redovni student iz Gore (AFF, *Imenici*, br. 43, 44, 48, 49, 52, 53, 56, 57, 65, 66, 69, 70, 72, 73) i Antun Vrgoč, redovni student iz Gunje (AFF, *Imenici*, br. 27, 28, 31, 32, 35, 36, 39, 40, 52, 53, 65, 66, 69, 70).

Grafikon 3. Duljina studiranja redovnih i izvanrednih studenata Filozofskog fakulteta (u postocima)

Prema stanju prikazanom na grafikonu 3,⁴⁰ razvidno je da je postojala značajna razlika u duljini studiranja izvanrednih i redovnih studenata. Izvanredni su studenti prednjačili u “kraćem” studiranju (1-2 semestra), a njihov postotak studiranja u duljini od samo jednog semestra prelazi preko 50%. Ova analiza potvrđuje pretpostavku da su izvanredni studenti upisivali studij samo radi nadopune znanja iz nekog područja ili iz opće kulture, te im motiv studiranja nije bilo stjecanje diplome ili osposobljavanje za stručno bavljenje određenom strukom. S druge strane, postotak redovnih studenata koji su studirali jedan semestar je također visok, preko 25%, no ipak je dvostruko manji od izvanrednih. Paralelno s opadanjem broja izvanrednih studenata prema većem broju semestara, odnosno dužem studiranju, raste broj redovnih.

Ovo pokazuje da su studenti koji su upisali redovan studij na Filozofskom fakultetu ozbiljnije shvaćali studij, odnosno imali su drukčiji cilj i motiv studiranja. Tako je postotak redovnih u odnosu na izvanredne studente za odslušanih osam semestara osam puta veći (16% redovnih, odnosno njih 306, nasuprot 2% izvanrednih, odnosno njih 16). Bilo je, međutim, i nekih studenata koji su gotovo pet ili šest godina slušali kolegije na izvanrednom studiju. Ti su slučajevi zanimljivi jer govore o još jednom motivu studija na Filozofskom fakultetu, osim stjecanja diplome ili kraćeg, jednosemestralnog ili dvosemestralnog proširivanja znanja iz nekog predmeta: stjecanje znanja iz nekog jezika, posebno mađarskog ili njemačkog. Zanimljivi su slučajevi Josipa Sove, Dragutina Puže i Camille Lucerne. Oni su studirali svih deset odnosno jedanaest semestara kao izvanredni studenti, nikada se ne prebacujući među redovne, što je značilo da nikada nisu mogli dobiti diplomu. U slučaju studenata Sove⁴¹ i Puže,⁴² prema podacima o upisanim kolegijima znamo da su tijekom svih semestara provedenih na Filozofskom fakultetu slušali kolegije iz mađarskog jezika pa je,

⁴⁰ Na grafikonu je stanje studenata po duljini studiranja izraženo u postocima radi mogućnosti komparacije, koja ne bi bila moguća da je stanje izraženo u apsolutnim brojkama.

⁴¹ Podaci o studiju Josipa Sove nalaze se u: AFF, *Imenici*, br. 8, 11, 12, 13, 14.

⁴² Podaci o studiju Dragutina Puže nalaze se u: AFF, *Imenici*, br. 8, 10, 11, 12, 13, 14.

prema tome, vidljivo koja je bila svrha njihova studija. Studentica Lucerna⁴³ je, pak, upisala studij u vrijeme kada se i nije mogla upisati na redovni studij, s obzirom na to da je ona spadala u onaj prvi naraštaj djevojaka kojima je dopušten upis na Filozofski fakultet 1895. godine, ali samo kao izvanrednim studenticama. No, ona je i kasnije nastavila izvanredno studirati, a svoje semestre provedene na fakultetu očigledno je koristila kao nadopunu znanja za svoju struku, budući da je radila kao učiteljica ženskog liceja u Zagrebu. Slušala je kolegije iz filozofije te iz njemačkog i hrvatskog jezika.

Na kraju ove analize, možemo promotriti i kakav je odnos između muške i ženske studentske populacije u vezi s pohađanjem semestara. Od ukupnog broja upisanih studentica, samo njih 8% je studiralo svih osam semestara, dakle njihov udio je još za pola manji od duljine studiranja ukupne studentske populacije.⁴⁴ Čini se da je kod djevojaka pojava odustajanja (ili odlaska) sa studija Filozofskog fakulteta bila još učestalija, a što se možda može objasniti istim, ili barem sličnim, samo još izraženijim razlozima, odnosno motivima studiranja: neke su djevojke doista studirale radi stjecanja zvanja, dok su druge, kako se čini, studij shvaćale kao jedan od načina na koji će najbolje steći sigurnost za lakše snalaženje u višim društvenim krugovima, odnosno poboljšati znanje nekog stranog jezika ili opće kulture.⁴⁵

Ovako skromne brojke, međutim, ne znače da su studenti zauvijek odustajali od svog studija: naime, mnogi od njih svoj su studij nastavljali u inozemstvu na stranim sveučilištima ili su, pak, nekoliko semestara proveli vani, a zatim se vratili u Zagreb. Ovdje treba spomenuti u ono doba čestu pojavu privremenog prijelaza, dolaska ili odlaska sa sveučilišta koja su na taj način, migracijama studenata, ali i profesora, predstavljala mjesta snažne kulturne razmjene.⁴⁶ Kao i ostala sveučilišta u Monarhiji, i zagrebačko je Sveučilište priznavalo prijelaz na neko strano sveučilište i obratno. Ono je dopuštalo redovni upis svim studentima koji su prethodni semestar bili upisani na nekom drugom sveučilištu u istom statusu.⁴⁷ Isto tako, studenti koji su htjeli nastaviti studij negdje u inozemstvu, mogli su i dalje uživati potpore i stipendije koje su zaslužili u Zagrebu, o čemu svjedoče molbe i njihova pozitivna rješenja za neke studente Filozofskog fakulteta.⁴⁸

⁴³ Podaci o studiju Camille Lucerne nalaze se u: AFF, *Imenici*, br. 19, 21, 24, 34, 37, 47.

⁴⁴ T. LUETIĆ, *Prve studentice*, 192.

⁴⁵ Isto, 190., 198.

⁴⁶ Stefan MALFER, "Universitäten als Faktoren des kulturellen Austausches vom 18. bis zum 20. Jahrhundert", *Bildungswesen und Sozialstruktur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert/ Education and Social Structure in the Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, (ed. Victor Karady - Wolfgang Mitter), Bohlau-Verlag-Köln-Wien 1990., 66.-69. Cohen, međutim, naglašava da te migracije ipak nisu bile toliko opsežne s obzirom na propise o reciprocitetu sveučilišta u Monarhiji. G. COHEN, *Education*, 226.

⁴⁷ *Akademski propisi*, 3.

⁴⁸ Iz niza studentskih molbi izdvajamo ih samo nekoliko kojima se traži, a zatim i dopušta nastavak dobivanja stipendije ili potpore za neki od studija u inozemstvu za koji se student odlučio: molba Dane Trbojevića (AFF, *Spisi*, 268/1892.), Gjüre Grubora (AFF, *Spisi*, 269/1892.), Vasilija Gjerića (AFF, *Spisi*, 270/1892.), Vase Popovića (AFF, *Spisi*, 271/1892.) – sve za prije-

Kako smo već u uvodu napomenuli, nemoguće je utvrditi točan broj studenata koji su napustili studij u Zagrebu na Filozofskom fakultetu i prešli na neko strano sveučilište, kao i broj onih koji su na kraće vrijeme otišli u inozemstvo jer takva istraživanja nisu provedena, osim za studente iz Hrvatske koji su studirali u Pragu. Kao jedini, ali ne i potpuno pouzdani izvor za ovu analizu služe podaci o mjestu učilišta iz *nacionala*, gdje je student upisivao s kojeg učilišta dolazi na Filozofski fakultet, odnosno gdje je proveo prethodni semestar, te je za to trebao dati dokaz (*absolutorij*, *dimisorij*, potvrdu o polasku predavanja). U većini slučajeva, kada je bila riječ o prijelazu na neko strano sveučilište na nekoliko semestara ili dolazak na prvi semestar u Zagreb, student je uredno ispunjavao tu rubriku. Međutim, za one koji su otišli i zauvijek napustili studij u Zagrebu ne piše gdje je student otišao i je li nastavio studij, iako je moguće da je nakon polovice ili više odslušanih semestara u Zagrebu nastavio studirati negdje u inozemstvu te je tamo i diplomirao.

Prema tim podacima, kako smo spomenuli, studente možemo podijeliti u tri grupe: a) studenti koji su prvi semestar počeli studirati vani, a nakon toga nastavili studij u Zagrebu, b) studenti koji su tijekom studija u Zagrebu otišli izvan zemlje na 1-2 semestra pa se zatim vratili i c) studente koji su zauvijek napustili studij u Zagrebu (o njima nemamo podatke). Što se tiče prve grupe, ukupno je 207 studenata došlo na Filozofski fakultet u Zagreb nakon odslušanoga prvog semestra u inozemstvu, što je bilo 8,8% od svih upisanih studenata.⁴⁹ Najveći broj tih studenata studirao je svoj prvi semestar na studiju u Beču⁵⁰ (njih 97), zatim su slijedili studenti u

lazu na Filozofski fakultet Bečkog sveučilišta; Viktora Hoffillera za prijelaz na Filozofski fakultet Sveučilišta u Beču s napomenom da će uz staroklasičnu filologiju studirati i arheologiju (AFF, *Spisi*, 138/1896.) i Milana Preloga za prijelaz na Filozofski fakultet Sveučilišta u Pragu (AFF, *Spisi*, 370/1898.).

⁴⁹ Iz ove analize isključeni su bugarski studenti.

⁵⁰ Od ukupnog broja studenata Filozofskog fakulteta u Zagrebu koji su studirali neko vrijeme na studiju u Beču (uključujući studente prve i druge grupe) prema upisanim podacima, svi su bili na studijima Bečkog sveučilišta, osim njih 13 koji su se upisali na Visoku tehničku školu u Beču (*Technische Hochschule*), troje na Visoku poljoprivrednu školu (*Hochschule für Bodenkultur*) i jedan student na Visoku veterinarsku školu (*Tierärztliche Hochschule*). Sveučilište u Beču nudilo je studentima studij na različitim fakultetima, a od studija koje su slušali u Zagrebu, studenti su mogli slušati sve predmete društveno-humanističkih i prirodoslovno-matematičkih znanosti (koji su od 1872. na tom sveučilištu bili odvojeni), te farmaciju. Visoka tehnička škola, do 1872. znana kao *Politehnički institut*, nudila je različite vrste tehničkih studija, a od 1901. mogla je dodjeljivati i inženjerske i doktorske diplome. Visoka poljoprivredna škola osnovana je 1872. samo s odjelom za poljoprivredu, da bi joj se od 1878. pridružio i studij šumarstva, a od 1878. i studij mehanizacije. Od 1906. mogla je dodjeljivati inženjerske i doktorske diplome. *Historical compendium*, 315.-317. Prema analizi podrijetla studenata Bečkog sveučilišta, Hrvata je tamo u zimskom semestru 1880. bilo 1,4%, te 1900. 1,5% (Gary B. COHEN, "Die Studenten der Wiener Universität vom 1860 bis 1900", *Universitäten und Studenten die Bedeutung studentischer Migrationen in Mittel-und Südosteuropa vom 18. Bis 20. Jahrhundert, Wegenetz europäischen Geistes* II., (ed. R. G. Plaschka und K. Mack.), Wien 1987., 295.).

Pragu⁵¹ (njih 27), Grazu⁵² (njih 38), u Budimpešti⁵³ (njih 15), Krakovu⁵⁴ (njih 4), te na ostalim sveučilištima (njih 14). U ovu skupinu ubrojeni su po jedan student na sveučilištima u Rimu, Marburgu, Lavovu, Cincinnatiju, Leipzigu, Münchenu, Černovicama, dvoje studenata na sveučilištu u Innsbrucku i u Jeni, po jedan na teologiji u Papi (Ugarska) i Düsseldorfu te na politehnici u Karlsruheu.⁵⁵

⁵¹ Prema podacima iz: D. AGIČIĆ, *Hrvatsko-češki odnosi*, 262.-290., ukupno je zabilježen 61 student koji je od 1886. do 1918. studirao na jednom od fakulteta Češkog sveučilišta Karla-Ferdinanda u Pragu (*Ceská universita Karlo-Ferdinandova*): filozofskom, medicinskom i pravnom, a koji je zabilježen i u maticama zagrebačkoga Filozofskog fakulteta. Iz analize prema zagrebačkim *nacionalima*, brojka studenata Filozofskog fakulteta koji su studirali u Pragu je više nego dvostruko veća, ali treba napomenuti da je znatan dio njih studirao i na Visokoj tehničkoj školi u Pragu (*České vysoké učené technické*), te možda na Njemačkom sveučilištu Karla-Ferdinanda u Pragu (*Deutsche Karl-Ferdinand Universität*), ali to iz ovih podataka ne možemo znati jer studenti nisu precizno označavali je li riječ o češkom ili njemačkom sveučilištu. Ti studenti, pak, nisu obuhvaćeni radom D. Agičića.

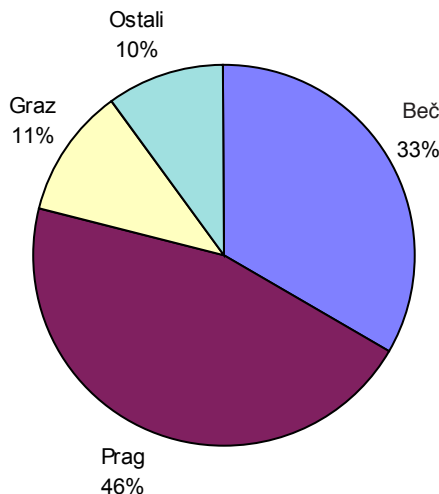
⁵² Od ukupnog broja studenata koji su došli ili otišli sa zagrebačkog Filozofskog fakulteta na studij u Graz, prema upisanim podacima, svi su bili na studijima Gradačkog sveučilišta, osim njih 12 koji su se upisali na Visoku tehničku školu (*Technische Hochschule*). Osim na Filozofskom fakultetu Sveučilišta Karla Franza u Grazu, na Visokoj tehničkoj školi u Grazu naši studenti mogli su studirati građevinu, strojarstvo, kemiju, agronomiju i šumarstvo. Od 1901. ta je škola imala pravo dodjele diploma (*Historical compendium*, 162.). O ulozi Sveučilišta u Grazu među južnoslavenskim studentima vidi u: Harald HEPPNER, "Die Rolle und Bedeutung der Grazer Universität für die Studentenschaft aus Südosteuropa 1867-1914", *Wegenetz Europäischen Geistes*, Wien 1983., 286.-293. Na žalost, u radu se ne odvajaju posebno studenti iz pojedinih južnoslavenskih zemalja, već se kretanje njihova broja prikazuje sumarno. Udio studenata iz južnoslavenskih zemalja na tom sveučilištu bio je značajan: 1873./1874. iznosio je 22,8%, a 1902./1903. pao je na 18%. Isto, 288.

⁵³ Od ukupnog broja studenata koji su došli ili otišli sa zagrebačkog Filozofskog fakulteta na studij u Budimpeštu, prema upisanim podacima, svi su studirali na studijima Sveučilišta Eötvös Loránd, osim njih troje, koji su se upisali na Visoku tehničku školu. Osim na Filozofskom fakultetu u Budimpešti, studenti iz Zagreba mogli su studirati i tehničke struke na Politehnici, koja se od 1856. zvala *Joseph Politehnicum*, a od 1871. kada je dignuta na razinu sveučilišta *József Műszaki Egyetem* (*Historical compendium*, 114.-115.).

⁵⁴ U Krakovu su svi studenti iz Hrvatske bili upisani na tamošnje Jagelonsko sveučilište.

⁵⁵ Sa Sveučilišta u Rimu u Zagrebu je studij upisao Jakov Šalamon u 1. semestru 1876./1877. (AFF, *Imenici*, br. 3); sa Sveučilišta u Marburgu stigao je u 2. semestru 1911./1912. Samuel Schumacher (AFF, *Imenici*, br. 75); sa Sveučilišta u Lavovu u drugom semestru 1903./1904. stigao je Aleksander Grabianski (AFF, *Imenici*, br. 40); sa Sveučilišta u Cincinnatiju u prvom semestru 1913./1914. stigao je Ralph Cummins (AFF, *Imenici*, br. 82); s Teologije u Papi stigao je u prvom semestru 1910./1911. Ljudevit Rúzsás (AFF, *Imenici*, br. 69); s Teologije u Düsseldorfu stigao je u prvom semestru 1906./1907. Bonifacije Majić (AFF, *Imenici*, br. 54); s Politehnike u Karlsruheu stigao je u prvom semestru 1885./1886. Antun Zuna (AFF, *Imenici*, br. 10); sa Sveučilišta u Černovicama stigao je u drugom semestru 1904./1905. Petar Trbojević (AFF, *Imenici*, br. 44); sa Sveučilišta u Innsbrucku stigli su u drugom semestru 1906./1907. Dragan Anton Steinfl (AFF, *Imenici*, br. 53) i u drugom semestru 1909./1910. Engelbert Rakovec (AFF, *Imenici*, br. 66); sa Sveučilišta u Münchenu stigao je u drugom semestru 1912./1913. Marko Nani (AFF, *Imenici*, br. 76); sa Sveučilišta u Jeni stigli su u prvom semestru 1904./1905. Bogdan Đurđević (AFF, *Imenici*, br. 43) i u drugom semestru 1911./1912. Gustav Schindler (AFF, *Imenici*, br. 75); sa Sveučilišta u Leipzigu u drugom semestru 1905./1906. stigao je Eduard Müller (AFF, *Imenici*, br. 49).

Nešto veću skupinu, njih 234, činili su studenti koji su na neko vrijeme prekinuli svoj studij u Zagrebu te su otišli studirati u inozemstvo, a zatim se opet vratili u Zagreb. Ta grupa činila je 10% od svih upisanih studenata na Filozofski fakultet.

Grafikon 4. Sveučilišta i visoke škole na koja su studenti Filozofskog fakulteta u Zagrebu odlazili gostovati

Ti su studenti usred svog studija u Zagrebu odlazili na 1-2 semestra u inozemstvo, a u nekih nalazimo podatke da su čak i po dva puta boravili na studiju u inozemstvu.⁵⁶ Najviše studenata otišlo je na neko vrijeme na studij u Prag

⁵⁶ Po dva boravka na inozemnim studijima u svojim nacionalima zabilježilo je 22 studenta: Žiga Blauhorn, na studiju u Beču i Grazu boravio je prije ljetnog semestra 1887./1888. i zimskog semestra 1890./1891. (AFF, *Imenici*, br. 11, 14); Dušan Bogdanović, na studiju u Beču i Beogradu boravio je prije zimskog semestra 1907./1908. i 1910./1911. (AFF, *Imenici*, br. 56, 69); Petar Bubalo, na studiju u Pragu i Beču boravio je prije ljetnog semestra 1909./1910. i zimskog semestra 1912./1913. (AFF, *Imenici*, br. 65, 76); Ivan Gostiša, na studiju u Pragu i Beču boravio je prije zimskog semestra 1876./1877. i prije zimskog semestra 1878./1879. (AFF, *Imenici*, br. 3, 5); August Jenko, na studiju u Pragu i Beču boravio je prije ljetnog semestra 1913./1914. (AFF, *Imenici*, br. 81); Bonifacije Majić, na studiju u Düsseldorfu i Krakovu boravio je prije zimskog semestra 1906./1907. i zimskog semestra 1909./1910. (AFF, *Imenici*, br. 54, 65); Dušan Manger na studiju u Beču i Grazu boravio je prije ljetnog semestra 1894./1895. (AFF, *Imenici*, br. 17); Franjo Mihelić na studiju u Grazu i Beču boravio je prije zimskog semestra 1908./1909. i prije ljetnog semestra 1909./1910. (AFF, *Imenici*, br. 60, 66); Tomo Miškulin na studiju u Pragu i Grazu boravio je prije zimskog semestra 1908./1909. i prije ljetnog semestra 1909./1910. (AFF, *Imenici*, br. 60, 66); Stjepan Musulin na studiju u Krakovu i Pragu boravio je prije ljetnog semestra 1903./1904. i prije zimskog semestra 1906./1907. (AFF, *Imenici*, br. 40, 52); Arpad Pecsics na studiju u Grazu boravio je dva puta, prije zimskog semestra 1889./1890. i prije zimskog semestra 1902./1903. (AFF, *Imenici*, br. 13, 35); Nikola Polovina na studiju u Grazu i Pragu boravio je prije zimskog semestra 1904./1905. i zimskog semestra 1906./1907. (AFF, *Imenici*, br. 43, 52); Petar Radaković boravio je na studiju u inozemstvu čak tri puta, dva puta u Grazu, prije ljetnog semestra 1904./1905. i prije zimskog semestra 1905./1906. (AFF, *Imenici*, br. 44, 48), te na studiju u Beču prije zimskog semestra 1907./1908. (AFF, *Imenici*, br. 56); Nikola Radojčić na

(njih 110), zatim u Beč (njih 80), Graz (njih 27), te na ostala sveučilišta (njih 24). U ovu skupinu ubrojeni su po šest studenata koji su gostovali na sveučilištu u Beogradu, tri u Krakowu, po dva u Budimpešti, Göttingenu, na pariškoj Sorbonnei i u Münchenu, po jedan student na sveučilištu u Berlinu, Fribourgu, Černovicama, Jeni i Innsbrucku, te po jedan na visokim tehničkim školama u Brnu i Zürichu.⁵⁷ Koji su razlozi njihova odlaska, odnosno kraćeg prekida studija u Zagrebu, možemo tek pretpostaviti: nadopuna znanja iz svojih struka slušajući inozemne profesore i znanstvenike na većim sveučilištima kao što su bili, primjerice, Bečko ili Praško sveučilište. Međutim, isto tako razlozi prekida njihova studija u Zagrebu mogli su biti i političke prirode, poput, primjerice, burnih događanja u jesen 1895. kada su studenti, doduše, najvećim dijelom "pravnici", istupajući protiv mađarizacije u Hrvatskoj, spalili mađarsku

studiju u Grazu i Beču boravio je prije zimskog semestra 1903./1904. i prije zimskog semestra 1904./1905. (AFF, *Imenici*, br. 39, 43); Dragutin Sablić na studiju u Grazu i Pragu boravio je prije ljetnog semestra 1904./1905. i prije zimskog semestra 1908./1909. (AFF, *Imenici*, br. 44, 60); Dominik Saračević na studiju u Pragu i Beču boravio je prije zimskog semestra 1907./1908. i prije zimskog semestra 1908./1909. (AFF, *Imenici*, br. 56, 60); Eugen Schuller na studiju u Beču i Pragu boravio je prije zimskog semestra 1907./1908. i prije zimskog semestra 1908./1909. (AFF, *Imenici*, br. 56, 60); Milovan Sučević na studiju u Pragu i Grazu boravio je prije zimskog semestra 1907./1908. i prije zimskog semestra 1908./1909. (AFF, *Imenici*, br. 56, 60); Dragutin Šuljak na studiju u Beču i Pragu boravio je prije zimskog semestra 1907./1908. i prije zimskog semestra 1908./1909. (AFF, *Imenici*, br. 56, 60); Marijan Urbany dva puta boravio je na studiju u Pragu, prije zimskog semestra 1906./1907. i prije zimskog semestra 1909./1910. (AFF, *Imenici*, br. 52, 65); Marcel Vidačić na studiju u Pragu i Beču boravio je prije zimskog semestra 1907./1908. i prije ljetnog semestra 1908./1909. (AFF, *Imenici*, br. 56, 61); Franjo Vidmar na studiju u Pragu i Jeni boravio je prije zimskog semestra 1907./1908. i prije zimskog semestra 1908./1909. (AFF, *Imenici*, br. 56, 60).

⁵⁷ Na Sveučilištu u Beogradu gostovali su sljedeći studenti: Milan Popović prije prvog semestra 1911./1912. (AFF, *Imenici*, br. 72), Ivan Sporčić prije prvog semestra 1908./1909. (AFF, *Imenici*, br. 60), Aleksandar Szemnitz prije prvog semestra 1908./1909. (AFF, *Imenici*, br. 60), Josip Szemnitz prije prvog semestra 1908./1909. (AFF, *Imenici*, br. 60), Dušan Bogdanović prije prvog semestra 1910./1911. (AFF, *Imenici*, br. 69), Ljubomir Hadžić prije prvog semestra 1909./1910. (AFF, *Imenici*, br. 65); na Sveučilištu u Budimpešti gostovali u Josip Haić prije prvog semestra 1881./1882. (AFF, *Imenici*, br. 8) i Pavao Lesjak prije drugog semestra 1908./1909. (AFF, *Imenici*, br. 61); na Sveučilištu u Krakowu gostovali su Bonifacije Majić prije prvog semestra 1909./1910. (AFF, *Imenici*, br. 67), Tadija Beljan prije drugog semestra 1908./1909. (AFF, *Imenici*, br. 64) i Tadeusz Stanisław Grabowski prije prvog semestra 1903./1904. (AFF, *Imenici*, br. 39); na Sveučilištu u Berlinu gostovao je Dušan Budimirović prije drugog semestra 1912./1913. (AFF, *Imenici*, br. 76); na Sveučilištu u Fribourgu prije prvog semestra 1909./1910. gostovao je Stjepan Barić (AFF, *Imenici*, br. 65); na Politehnici u Zürichu prije prvog semestra 1901./1902. gostovao je Milan Marjanović (AFF, *Imenici*, br. 31); na Sveučilištu u Černovicama gostovao je prije prvog semestra 1913./1914. Aleksandar Grubač (AFF, *Imenici*, br. 80); na Sveučilištu u Göttingenu prije drugog semestra 1904./1905. gostovao je Đorđe Gavrilović (AFF, *Imenici*, br. 44) i prije prvog semestra 1910./1911. Željko Marković (AFF, *Imenici*, br. 69); na Sveučilištu u Jeni gostovao je prije drugog semestra 1912./1913. Đorđe Janković (AFF, *Imenici*, br. 76); na Visokoj tehničkoj školi u Brnu gostovao je prije prvog semestra 1911./1912. Vladimir Filkuka (AFF, *Imenici*, br. 72); na Sveučilištu u Innsbrucku prije prvog semestra 1894./1895. gostovao je Antun Figurić (AFF, *Imenici*, br. 17); na pariškoj Sorbonnei gostovali su prije prvog semestra 1905./1906. Đorđe Hajdin (AFF, *Imenici*, br. 48) i Dušan Troboz (AFF, *Imenici*, br. 48); na Sveučilištu u Münchenu gostovali su prije drugog semestra 1908./1909. Boljfo Kostrenčić (AFF, *Imenici*, br. 61) i prije prvog semestra 1910./1911. Makso Melkus (AFF, *Imenici*, br. 60).

trobojnicu, nakon čega su izbačeni sa Sveučilišta,⁵⁸ ili poput velikog štrajka studenata u drugom semestru 1907./1908. godine.⁵⁹ U ovoj situaciji studentima je posebno bilo zanimljivo Praško sveučilište, koje je onim studentima iz Zagreba koji su simpatizirali slavenske ideje, bilo primamljivo i zbog predavanja tamošnjeg profesora Tomáša Garriguea Masaryka,⁶⁰ pa su, kako vidimo prema grafikonu, najviše upisivali to sveučilište. Osim toga, ne treba zaboraviti ni to da je sve do početka 20. stoljeća studentima iz Dalmacije i Istre koji su studirali u Zagrebu bilo nužno da, u slučaju ako su željeli dobiti zaposlenje u svojim pokrajinama, barem jednu godinu odslužaju na austrijskim sveučilištima.⁶¹ Upravo zbog tog razloga treba spomenuti da je u grupi studenata koji su studirali sve četiri godine u Zagrebu bilo samo devetero studenata iz Dalmacije (samo 2% od ukupnog broja onih koji su studirali u Zagrebu 8 semestara) i samo dvoje iz Istre. Pri tome treba napomenuti da je od ovih devetero, njih sedmero u Zagrebu i položilo učiteljski ispit za profesore srednjih škola, a iz Istre samo jedan student, i to svi tek početkom 20. stoljeća, dakle nakon što je došlo do popuštanja austrijskih vlasti u vezi s reciprocitetom Sveučilišta u Zagrebu.⁶² S druge strane, od dalmatinskih i istarskih stude-

⁵⁸ O tome vidi u: Bosiljka JANJATOVIĆ, "Sudski proces zagrebačkim studentima u studenome 1895.", *Historijski zbornik*, vol. 50, Zagreb 1997., 91.-108; ISTA, *Stjepan Radić: progoni, zatvori, suđenja, ubojstvo:1889.-1928.*, Zagreb 2003., 41.-78.; *Hrvatski đaci pred sudom. Stenogram suđenja hrvatskim sveučilištarcima u Zagrebu 1895.* (pretisak 1995. godine), Zagreb 1895. i Ljerka RACKO, "Spaljivanje mađarske zastave 1895. godine u Zagrebu", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 23, Zagreb 1990., 233.-245. I ovog su puta zagrebački studenti nastavili svoj studij na stranim sveučilištima. D. Agičić istražio je grupu studenata koji su 1895. napustili Sveučilište i nastavili studirati u Pragu. D. AGIČIĆ, *Hrvatski studenti*, 296.-314. S Filozofskog fakulteta samo je sedmero studenata bilo "upleteno" u događaje u jesen 1895. godine. Bili su to "filozofi" Josip Henneberg, kojeg na studiju nalazimo u prvom semestru 1892./1893., 1893./1894. i 1894./1895. (AFF, *Imenici*, br. 15, 16 i 17), Franjo pl. Jakša, u oba semestra 1894./1895., 1896./1897. i 1897./1898. (AFF, *Imenici*, br. 17, 20 i 22), Milan Metelka, u oba semestra 1894./1895. (AFF, *Imenici*, br. 17), Samuel Steiner u oba semestra 1892./1893., 1893./1894., 1894./1895. i 1895./1896. (AFF, *Imenici*, br. 15,16,17 i 18), Stjepan Šiletić, u oba semestra 1894./1895. i 1896./1897. (AFF, *Imenici*, br. 17 i 20) i "farmaceuti" Krešimir Fibić, kojeg na studiju nalazimo u prvom i drugom semestru 1893./1894. i 1895./1895. (AFF, *Imenici*, br. 16 i 17) i Stjepan Car-Kurjan u oba semestra 1894./1895. i 1897./1898. (AFF, *Imenici*, br. 17 i 21). Kako vidimo, neki od njih, poput Šiletića i Jakše imali su "rupu" u studiju akademske godine 1895./1896., neki od njih su prekinuli studij 1895. ili 1896., poput Metelka i Henneberga, dok su "farmaceuti", kojima je studij trajao dvije godine, po svemu sudeći, uspjeli odslušati do kraja svoje nauke, isto kao i "filozof" Steiner.

⁵⁹ Te je godine buknuo opći štrajk studenata zbog suspendiranja sveučilišnih profesora dr. Đure Šurmina, profesora na katedri za hrvatski (srpski) jezik i književnost i dr. Gavre Manojlovića, profesora na studiju povijesti. Obojica su pripadala Hrvatsko-srpskoj koaliciji, dakle tadašnjoj opoziciji. Ovakvo grubo kršenje sveučilišne autonomije izazvalo je studentski štrajk koji je trajao jedan semestar i gotovo svi studenti Filozofskog i Pravnog fakulteta bojkotirali su nastavu. R. SIGNJAR, *Statistika*, 251.; J. ŠIDAK, *Sveučilište*, 106. Samo devet studenata ostalo je upisano na Filozofski fakultet. Sljedeće akademske godine, kada su se studenti vratili na Sveučilište u zimskom semestru 1908./1909., možemo pretpostaviti da ih je znatan broj i ostao na stranim sveučilištima.

⁶⁰ D. AGIČIĆ, *Hrvatski studenti*, 292.-293.

⁶¹ *Akademički propisi*, 117.; A. CUVAJ, *Građa*, sv. X, 442.-443.

⁶² O tome vidi više u dijelu o *rigorozima* i državnim ispitima.

nata upisanih u Zagrebu, među ovom grupacijom koja je otišla neko vrijeme studirati u inozemstvo, nalazimo njih 30 iz Dalmacije i 14 iz Istre.

Osim prijelaza studenata Filozofskog fakulteta na druga sveučilišta, nekolicina njih je došla ili prešla na druge fakultete Sveučilišta u Zagrebu. S Teološkog fakulteta upisano je na studij na Filozofskom fakultetu 26 studenata, dok ih je s Pravnog fakulteta prešlo 42. Također je zabilježeno i četvero studenata koji su se ispisali s Filozofskog fakulteta i prešli na studij prava.⁶³

III.

Vezano uz duljinu studija, u ovom dijelu obratit ćemo pažnju na one studente koji su priveli svoj studij do kraja, odnosno analizirat ćemo upravo te skupine koje su završile studij. Učinili su to polaganjem *rigoroza* i uz pomoć državnih ispita.

Strogi ispiti (*rigorosi*) kojima se postizao doktorat bili su, uz polaganje stručnih ispita za zvanje profesora srednjih škola, jedan od oblika završetka studija studenata Filozofskog fakulteta. Titula koja se stjecala uspješnim polaganjem *rigoroza*, bez obzira na predmete koji su se na njima polagali, bila je titula doktora filozofije. Provođenje tih ispita u ovom razdoblju regulirano je na temelju nekoliko Vladinih naredaba kojima je propisan *Red strogih ispita*. Prvu naredbu kojom je utvrđen *Red strogih ispita* za Filozofski fakultet izdao je Vladin Odjel za bogoštovlje i nastavu 3. kolovoza 1878. godine.⁶⁴ Kraljevim rješenjem iz 1892. nadopunjen je članak te naredbe vezan uz godišta studija koja su potrebna za apsolviranje na Filozofskom fakultetu i to je uvršteno u novi sveučilišni zakon iz 1894. godine. Do tada je do doktorata bilo dovoljno studiranje od tri godine, a prema toj nadopuni za apsolviranje Filozofskog fakulteta bio je potreban četverogodišnji studij.⁶⁵ Nakon nadopune iz 1896., novi i posljednji *Red strogih ispita* u razdoblju 1874.-1914. utvrđen je Vladinom naredbom od 28. studenog 1911.⁶⁶ Uz neke manje promjene, sve naredbe zahtijevale su od apsolventa Filozofskog fakulteta koji pristupa strogim ispitima izradu jedne znanstvene rasprave, pisane ili tiskane, te zatim polaganje dva usmena stroga ispita kojima se trebalo utvrditi je li i u kojoj mjeri kandidat osposobljen za znanstveni rad. Pismenom raspravom kandidat je morao dokazati da je "vješt znanstvenoj metodi svoje struke, da je vrstan samostalnim sudom u njoj radi-

⁶³ Na Pravni fakultet su otišli i to već u prvom semestru svog studija sljedeći studenti: Milan Bratoljić (AFF, *Imenici*, br. 17), Dragutin Dujmović (AFF, *Imenici*, br. 17) i Gjuro Mraz (AFF, *Imenici*, br. 16). Zanimljiv je slučaj studenta Save Popovića koji se u prvom semestru 1898./1899. ispisao s Filozofskog i prešao na Pravni fakultet, da bi se već sljedeće akademske godine vratio na studij povijesti i geografije na Filozofskom i studirao na tom studiju 8 semestara (AFF, *Imenici*, br. 23, 25, 27, 28, 31, 32, 60, 61).

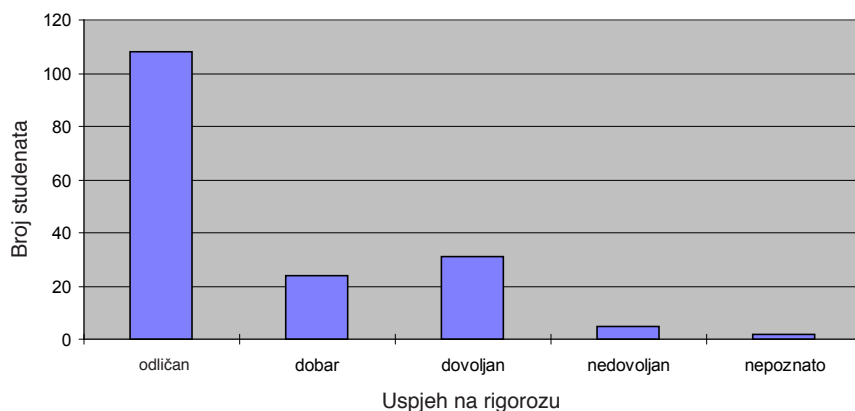
⁶⁴ Tekst naredbe i naputka za provedbe naredbe vidi u: *Akademički propisi*, 80.-86. Usp. i: A. CUVAJ, *Grada*, sv. VII., 234.-235.

⁶⁵ *Akademički propisi*, 80.; V. KLAJČ, Filozofski fakultet, 119.; J. ŠIDAK, Sveučilište, 113.

⁶⁶ V. KLAJČ, Filozofski fakultet, 119.-120.

ti i napredovati, i da si je usvojio način raspravljanja toj struci dolikujući”.⁶⁷ Usmeni ispiti polagali su se iz dva dijela: dvosatnog ispita koji se polagao iz onog predmeta iz kojeg je pisana rasprava i iz druge srodne struke, te od jednosatnog ispita iz filozofije koji je bio obvezan za sve kandidate. Predmeti iz kojih je student mogao pisati radnju i polagati usmene ispite bili su: povijest i klasična filologija latinska ili grčka, klasična filologija i povijest Grčke ili Rima, matematika i fizika (ili jedna od njih) i kemija, te jedna grana “prirodopisa” (zoologije, botanike ili mineralogije) u kombinaciji s matematikom, fizikom ili kemijom. Na usmenom ispitu student je iz prvog predmeta morao pokazati da je “spreman za znanstveni rad”, a iz drugog da je “u tu disciplinu dobro upućen, te se i njome znanstveno bavio u dovoljnoj mjeri”.⁶⁸

Ukupno je 169 studenata koji su upisali studij na Filozofskom fakultetu u Zagrebu između 1874. i 1914. položilo stroge ispite i postiglo doktorat iz filozofije. Taj broj čini samo 7% od ukupnog broja upisani studenata.

Grafikon 5. Uspjeh studenata Filozofskog fakulteta 1874.-1914. na strogim ispitima pri prvom pokušaju

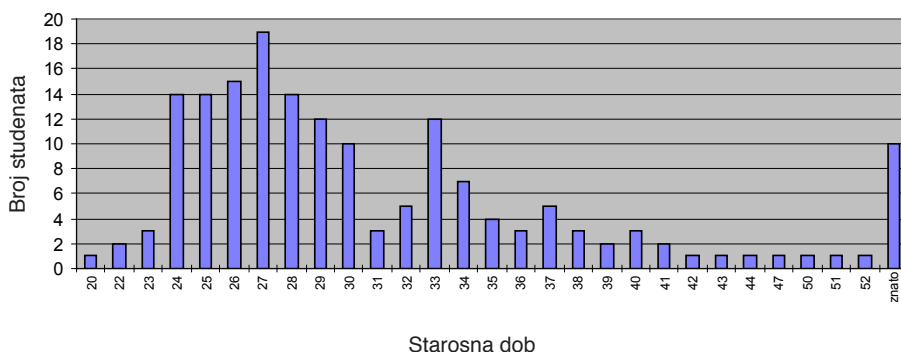
Uspjeh koji su studenti postigli na *rigorozima* prikazan je na grafikonu 5. Najveći broj studenata položilo je stroge ispite s odličnim uspjehom, njih 108, što je iznosilo 64% od ukupnog broja svih studenata koji su pristupili tom ispitu, a samo znanje njih petorice (3%) ocijenjeno je s nedovoljnim, što pokazuje da se najveći broj njih koji su se odlučili polagati taj ispit iz svojih struka doista ozbiljno pripremao. Na temelju podataka iz *Knjige doktorata*, poznat nam je i broj pokušaja polaganja tog ispita. Njih 156 položilo je taj zahtjevan ispit iz prvog puta, a samo njih 14 je doktoriralo iz drugog pokušaja.

Analizom dobne strukture studenata koji su doktorirali na Filozofskom fakultetu vidimo da je veliki broj njih postigao doktorat do svoje tridesete

⁶⁷ *Akademički propisi*, 81.

⁶⁸ *Isto*, 82. i V. KLAJČ, Filozofski fakultet, 120.

godine života. Prosjek godina pri doktoriranju iznosi 30 godina. Na osnovi podatka o prosječnoj dobi upisa na fakultet, koji iznosi 22 godine, možemo zaključiti da su se studenti u prosjeku otprilike četiri godine nakon završetka studija odlučivali za polaganje *rigoroza*. U apsolutnoj brojci najviše njih je doktoriralo s 27 godina. Kako se vidi na grafikonu 6, od svoje 24. godine života studenti su najmasovnije izlazili na ispit, no određeni broj njihovih starijih kolega je tek u zreloj dobi života prvi put polagao *rigoroz*. Najmlađi student Filozofskog fakulteta koji je postigao doktorat bio je Ćiro Truhelka.⁶⁹ On je u svojoj dvadesetoj godini života doktorirao iz područja povijesti umjetnosti i povijesti. Doktorirati u tako ranoj dobi formalno je bilo moguće jer je do 1894. godine student mogao izići na stroge ispite već nakon odslušanog trogodišta,⁷⁰ a Truhelka je doktorirao 1885. godine.

Grafikon 6. Starosna dob studenata pri polaganju *rigoroza*

Što se tiče studijskih usmjerenja iz kojih su prvi studenti doktorirali, od njih 170, 103 (61%) ih je položilo doktorat iz društveno-humanističkih predmeta, a 67 (39%) iz prirodoslovno-matematičkih struka. Filozofija je bila obvezan predmet prilikom polaganja svih strogih ispita, bez obzira na struku. Usporedimo li ove podatke s onima o postotku studenata koji su upisivali pojedine studijske grupe, vidimo da je približno jednak postotak studenata upisao društveno-humanističke predmete (55%) i prirodoslovne (36%), kao što ih je i doktorirao, što pokazuje da su bez obzira na izbor studija, a s tim i njegovu zahtjevnost, studenti koji su se odlučili za znanstveno bavljenje svojom strukom s jednakim uspjehom završavali svoje nauke.

Zanimljivo je promotriti zavičajnu strukturu studenata koji su polagali *rigoroz* u Zagrebu, a s obzirom na ograničenja koja su postojala u vezi s reciprocitetom doktorskih diploma Sveučilišta u Zagrebu s ostalim sveučilištima u Monarhiji. Naime, studenti iz austrijskih zemalja koji su studirali u Zagrebu u slučaju da su htjeli dobiti zaposlenje u državnoj službi u svom zavičaju, morali

⁶⁹ Ćiro Truhelka doktorirao je na Filozofskom fakultetu temom "Andrija Medulić, njegov život i rad" 1885. godine. I. KURJAK, Doktorirali, 325.

⁷⁰ *Akademički propisi*, 80.

su polagati državne i stroge ispite pred austrijskim povjerenstvom. Osim toga, studenti, a prije učenici, iz Dalmacije i Istre znatnim su pogodnostima bili privučeni na austrijska sveučilišta pa ih ne nalazimo na doktoratima u Zagrebu. Jedna od olakotnih okolnosti pri polaganju ispita svakako je bio jezik. Tako su, primjerice, sveučilišta u Grazu i Innsbrucku, dopuštala polaganje ispita na talijanskom jeziku, što je studentima, koji su gimnazije završili u dalmatinskim gradovima ili u Istri, bilo znatno olakšanje s obzirom na to da su se u talijanskom snalazili bolje nego u hrvatskom.⁷¹ Upravo ove činjenice odrazile su se u strukturi apsolvenata Filozofskog fakulteta koji su polagali strogi ispit ili državni ispit za učitelje srednjih škola. Studenti iz županija i gradova Banske Hrvatske činili su 81% od ukupnog broja doktoranata na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, dok je njih 19% bilo iz ostalih hrvatskih krajeva, te iz krajeva izvan Hrvatske (Austrija i Ugarska).

Podatak o samo petero studenata iz Dalmacije koji su doktorirali na Filozofskom fakultetu do 1914. godine u tom razdoblju nedovoljne integriranosti hrvatskih zemalja, potvrđuje još njihovu snažnu odvojenost.⁷² Ta brojka je činila 3% od ukupnog broja kandidata koji su pristupili doktorskom ispitu i stekli svoju akademsku titulu doktora filozofije u Zagrebu. Zaključak koji ostavlja ta činjenica jest da se, unatoč svim nastojanjima koja su se događala izvan fakultetskih dvorana da se uz pomoć najviše obrazovne institucije krene prema potpunoj integraciji hrvatskog naroda, u tom povezivanju, barem kada je riječ o stjecanju najviše akademske titule, nije uspjelo. Otužni dojam ovakvog stanja još više potvrđuje i podatak da na doktorskom ispitu na Filozofskom fakultetu 1874.-1914. ne nalazimo ni jednog studenta rodom iz Istre, druge hrvatske pokrajine u sastavu Cislajtanije. Jedini podatak koji bi mogao govoriti o tome da je s vremenom došlo do određenih pomaka jest činjenica da su svi studenti iz Dalmacije doktorirali poslije 1904., godine kada je doista došlo do popuštanja austrijskih vlasti prema studentima iz zemalja Carevinskog vijeća. Naime, nova zakonska regulativa o *rigorozima* i državnim ispitima omogućavala je studentima iz Cislajtanije da svoj studij započet u Zagrebu mogu do kraja završiti na Sveučilištu u Zagrebu, uz dopunu da nakon *rigoroza* i državnog ispita moraju u Austriji polagati "doknadni ispit".⁷³ Međutim, i nakon ove odredbe ovako mala brojka studenata iz Dalmacije koji su najvišu akademsku titulu stekli na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, svjedoči da se i dalje veliki broj budućih intelektualaca iz Dalmacije i Istre odgajao na stranim sveučilištima, a stoljetna razdvojenost hrvatskih pokrajina i dalje je utjecala na izbor visokog učilišta.

⁷¹ R. SIGNJAR, Statistika, 252.

⁷² Studenti iz Dalmacije koji su upisali Filozofski fakultet 1874.-1914. te su na njemu doktorirali, bili su: Blaž Jurišić iz Vrgade (doktorat iz hrvatskog jezika i književnosti 1916.), Niko Andrijašević iz Gradca kraj Makarske (doktorat iz geografije i geologije), Matija Milas iz Stona (doktorat iz hrvatskog jezika i klasične filologije 1904.), Lovre Katić iz Solina (doktorat iz "narodne historije" 1933.) i Grga Novak s Hvara (doktorat iz povijesti i geografije 1913.). Vidi: AFF, *Knjiga doktorata*, god. 1916., 1904., 1933, 1913. i I. KURJAK, Doktorirali, 326., 327., 328. i 333.

⁷³ A. CUVAJ, *Grada*, sv. X, 442.-443. Usp. I. KARAMAN, Socijalna i regionalna obilježja, 144.-145.; J. ŠIDAK, Sveučilište, 105.; M. GROSS, Studentski pokret, 452.-453.

IV.

Velika većina studenata Filozofskog fakulteta kao cilj svog studiranja nije vidjela znanstveno bavljenje svojom strukom, već “njima lebdi pred očima praktična svrha, da se pripreve za učiteljsko zvanje”.⁷⁴ Taj cilj ostvarivali su polaganjem državnog ispita pred ispitnim povjerenstvom koje je imenovala Vlada i dobivanjem svjedodžbe o učiteljskoj sposobnosti. Riječ je bila, prije svega, o profesorima na gimnazijama i *realkama*.

Prvi privremeni *Propis o ispitivanju kandidata za gimnazijalno učiteljstvo* u Hrvatskoj i Slavoniji Vlada je izdala 19. veljače 1877. Do tada su apsolventi Filozofskog fakulteta taj ispit mogli polagati jedino pred bečkim, praškim ili budimpeštanskim ispitnim povjerenstvom.⁷⁵ Na temelju tog propisa studenti “mudroslovlja” mogli su polagati učiteljski ispit nakon odslušane tri godine studija. Prema ovo propisu, učiteljski ispit sastojao se od dvije pisane radnje, domaće i *klauzurne*, te od usmenog ispita i pokusnog predavanja, od kojeg je student mogao biti oslobođen ako je već imao praksu u školi. Novim *Propisom o ispitivanju kandidata za gimnazijsko i realačko učiteljstvo u Hrvatskoj i Slavoniji* od 1. rujna 1885.⁷⁶ detaljnije se određuju uvjeti ispita posebno za gimnazije, odnosno za *realke*, točno je definiran sustav ispitnih grupa, a glavna novost je ta što se od kandidata tražilo odslušano četverogodište. Taj propis nadopunjen je i naredbama Vlade od 3. lipnja 1890. i od 16. svibnja 1896. po kojima se uvode novi skupovi ispitnih predmeta te se kao preduvjet polaganja ispita zahtijevalo barem dva semestra rada u pedagoškom seminaru. Uz te nadopune, 29. svibnja 1896.⁷⁷ izdana je i nova Vladina naredba kojom se uvode dva predispita (*tentamina*)⁷⁸ za kandidate klasične filologije i povijesti. Svoju zadnju verziju ovaj propis dobio je 9. siječnja 1913. godine kada se detaljno razrađuju potrebni sveučilišni studiji za kandidate, za svaki se predmet razrađuju ispitni zahtjevi, a za hrvatski ili srpski nastavni jezik uvodi se za sve kandidate, bez obzira na studijsku grupu, dvosatna *klauzurna* radnja.⁷⁹

Skupine predmeta iz kojih se polagao ispit za *učiteljsko osposobljenje*, uz neke manje varijacije, bile su tijekom ovog razdoblja sljedeće: 1. klasična filo-

⁷⁴ V. KLAJČ, Filozofski fakultet, 120.

⁷⁵ A. CUVAJ, *Grada*, sv. VII, 201.

⁷⁶ Tekst propisa iz 1885. objavljen je u cjelini u *Akademskim propisima*, 43.-67. Tu se nalaze detaljna objašnjenja u vezi s ispitnim povjerenstvom, prijave ispita, razlika u osposobljenju za gimnazije i *realke*, općih nauka (filozofska i pedagoška naobrazba), skupina ispitnih predmeta, podjele ispita, zahtjeva na svakom pojedinom ispitu, ovisno o predmetu i ovisno je li taj predmet glavna ili sporedna struka, obavljanje ispita, o domaćim radnjama, *klauzurnim* radnjama i usmenom ispitu, sistemu ocjenjivanja, sadržaju svjedodžbe i njezinoj valjanosti, “prokušnoj godini”, pristojbama i poslovođstvu.

⁷⁷ Tekst naredbi iz 1890. i 1896. godine vidi u: *Isto*, 67.-73.

⁷⁸ Klasični filolozi morali su polagati dva predispita iz arheologije i klasične povijesti, a povjesničari dva predispita iz arheologije i iz klasičnih jezika. Povoljna strana ovih predispita bila je u tome što su kandidati ovih predmeta na učiteljskom ispitu bili oslobođeni ispita iz stare povijesti, klasičnih jezika i arheologije. V. KLAJČ, Filozofski fakultet, 121.

⁷⁹ *Isto*, 120.-121.

logija (latinski i grčki jezik i književnost) kao glavne struke, a uz to hrvatski jezik kao sporedna struka, 2. hrvatski jezik kao glavna struka, a latinski i grčki jezik kao sporedne struke, 3. njemački jezik kao glavna struka, a latinski i grčki jezik kao sporedna struka, 4. hrvatski jezik kao glavna struka i njemački ili drugi moderni jezik, koji se predavao u hrvatskim srednjim školama, kao obavezan predmet, također kao glavna struka, 5. dva moderna jezika koja se predaju kao obavezni predmeti u Hrvatskoj i Slavoniji kao glavna, a uz to hrvatski jezik kao sporedna struka, 6. zemljopis i povijest kao glavne struke, 7. matematika i fizika kao glavne struke, 8. matematika i opisno mjerstvo kao glavne struke, 9. matematika kao glavna struka spojena s fizikom i "mjerstvenim risanjem" kao sporednim strukama, 10. prirodopis kao glavna struka, a uz to matematika i fizika kao sporedne struke, 11. prirodopis i kemija kao glavne struke ili samo jedan od tih predmeta kao glavna struka uz druga dva sporedna predmeta i to matematike, fizike, kemije, prirodopisa i zemljopisa i 12. "filozofska propedeutika"⁸⁰ spojena ili s grčkim jezikom kao glavnim i latinskim jezikom kao sporednom strukom.⁸¹

Kako smo već spomenuli, ispit je zahtijevao pisanje domaće i *klauzurne* radnje i polaganje usmenog ispita. Za domaću radnju kandidat je iz glavne i sporedne struke rješavao po jedno pitanje te je, osim toga, morao izraditi i zadaću filozofskog i didaktičko-pedagoškog sadržaja. Pri pisanju *klauzurne* radnje, kandidat je od svake ispitne struke dobivao po jedan zadatak. Usmeni ispit sastojao se od svih predmeta odabrane stručne skupine te iz hrvatskog jezika, za sve kandidate.⁸² Kasnije je, od 1913. godine, dodan još i *klauzurni* rad iz hrvatskog ili srpskog jezika.

Od studenata upisanih na Filozofski fakultet 1874.-1914. ukupno 738 studenata položilo je državni ispit za profesore na srednjim školama. Od ukupnog broja studenata koji su mogli polagati učiteljski ispit, dakle pravih studenata mudroslovlja, bez polaznika tečajeva, njih 2.347, ovaj broj činio je 31%. Taj postotak je, ipak, znatno veći od udjela studenata koji su doktorirali u ukupnoj studentskoj populaciji Filozofskog fakulteta pa možemo zaključiti da je znatan broj "slušača mudroslovlja" studirao u svrhu bavljenja nastavno-pedagoškim radom, odnosno predavanjem u srednjim školama. No, taj podatak ne iznenađuje: isto je stanje bilo i na austrijskim sveučilištima, gdje je također manji broj studenata bio zainteresiran za znanstveni rad ili rad na visokoškolskim ustanovama, a velika većina studenata koji su doveli svoj studij do kraja bila je usmjerena za profesorsko zvanje.⁸³

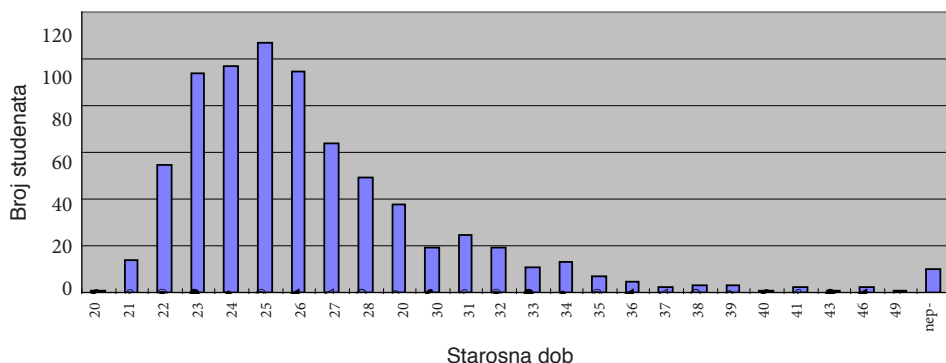
Što se tiče starosne dobi u kojoj su studenti polagali državni ispit, dobna struktura razvidna je na grafikonu 7. Najviše studenata tu obvezu izvršilo je neposredno nakon završetka studija, dakle u dobi od 24 do 26 godina starosti.

⁸⁰ Riječ je o predmetu Uvod u filozofiju.

⁸¹ A. CUVAJ, *Grada*, sv. VII, 237. i *Spomenica 1900.*, 175.-176.

⁸² A. CUVAJ, *Grada*, sv. VII, 237.

⁸³ G. COHEN, *Education*, 227.

Grafikon 7. Starosna dob studenata Filozofskog fakulteta pri polaganju državnog ispita

U odnosu na stroge ispite zanimljivo je da je prosječna dob studenata koji su položili učiteljski ispit bila nešto niža u odnosu na doktorante - 26 godina, što znači da su u prosjeku četiri godine ranije polagali učiteljski ispit nego *rigoroz*. Osim toga, kako znamo da je oba ispita, *rigoroz* i državni ispit za profesore srednjih škola položilo 138 studenata, možemo zaključiti da je većina njih polagala svoje državne ispite ranije, kako bi stekla zvanje profesora svoje struke i već na taj način osigurala svoju egzistenciju, a tek zatim krenula na ambiciozniji stupanj, prema doktoratu. Podatak od 138 studenata koji su položili i doktorat i učiteljski ispit govori nam da je 86% od ukupnog broja doktoranata (od njih 160) bilo spremno i na pedagoški rad, ali i na znanstvena istraživanja, dok se samo 14% željelo isključivo baviti znanstvenim radom, bez namjere zaposlenja u školama. Ipak, treba ostaviti mogućnost da je dio njih možda položio učiteljski ispit izvan Hrvatske jer je među njima bilo i šestero Bugara, te dva Dalmatinca.

U pitanju podrijetla studenata koji su studirali na Filozofskom fakultetu 1874.-1914. te položili državni ispit za profesore srednjih škola u Zagrebu, situacija je vrlo slična kao i pri doktoratima: 31 student rodom iz Dalmacije postao je profesor svoje struke pred ispitnim povjerenstvom u Zagrebu, što u postocima iznosi samo 4%. Iz Istre, pak, nalazimo na državnom ispitu samo jednog kandidata.⁸⁴ Osim toga, i tu se potvrđuje pravilo da ih je većina položila državni ispit (njih 27) od početka 20. stoljeća nadalje, dok je u ranijem razdoblju tek njih šestero titulu profesora steklo u Zagrebu. Zaključci koji su izvedeni u slučaju *rigoroza*, u potpunosti vrijede i ovdje: zakonske odredbe o reciprocitetu učiteljskih diploma prisiljavale su sve do 1904. godine, kada su neke olakšice ipak stupile na snagu, studente iz austrijskog dijela Monarhije, ako su htjeli dobiti službu u svojem rodnom kraju, da polažu svoje državne ispite pred austrijskim povjerenstvom pa je to glavni razlog ovako skromnim brojkama studenata na učiteljskim ispitima.

⁸⁴ Student rodom iz Istre koji je profesorsko zvanje stekao pred ispitnom komisijom u Zagrebu bio je Ivan Šarić iz Pule HDA, Filozofski fakultet u Zagrebu, Knjiga popisa kandidata za stručni ispit za profesore srednjih škola.

V.

Analizom duljine studiranja vidjeli smo da je zapravo jako malo studenata dovelo svoj studij do kraja, odnosno samo 16% studenata odslušalo je svoj studij u cjelini u Zagrebu. Međutim, treba uzeti u obzir mogućnost da je znatan dio studenata, posebno iz austrijskog dijela Monarhije, odlazio završiti svoj studij u inozemstvo. Isto tako, vjerojatno je trajanje studija ovisilo i o motivima studiranja koji su, kako smo vidjeli, u ono doba bili različiti. Neki su studenti doista studirali radi stjecanja zvanja, dok su drugi, posebno izvanredni, studij shvaćali kao jedan od načina na koji će najbolje steći sigurnost za lakše snalaženje u višim društvenim krugovima te su studij upisali radi nadopune znanja iz nekog područja, poboljšanja znanja stranih jezika, posebno mađarskog ili iz opće kulture.

Promatrajući samo one koji su se doista usmjerili na struku, analizirali smo sve absolvente koji su izišli ili na državni ispit za profesore srednjih škola ili, pak, na stroge ispite, tzv. *rigoroze*, čime su se usmjeravali na znanstveni rad. Vidjeli smo da je samo 7% studenata položilo stroge ispite, dok je ipak znatno više njih (31%) težilo stjecanju profesorskog zvanja i polagalo državne ispite. Ono što je pri ovoj analizi bilo zanimljivo je zavičajna struktura tih završenih studenata, koja skromnim postocima studenata iz Dalmacije i Istre još jednom potvrđuje snažnu odvojenost hrvatskih zemalja u tom razdoblju njihove nedovoljne integriranosti.

SUMMARY

THE LENGTH OF STUDY, DOCTORATES, AND STATE EXAMS OF STUDENTS ENROLLED AT THE FACULTY OF PHILOSOPHY AT THE UNIVERSITY OF ZAGREB, 1874-1914

This work analyzes the student population of the Faculty of Philosophy at Zagreb. It examines the length of studies undertaken, as well as the taking of exams which marked the culmination of studies: the '*rigorosi*' and state exams for professors at secondary schools during the period from the creation of the University of Zagreb in 1874 to the beginning of the First World War. On the basis of information from the *nacionale* (enrollment lists) and the *knjige doktorata* (books of doctorates) from the Archive of the Faculty of Philosophy in Zagreb, as well as the record group *Filozofski fakultet u Zagrebu: Ispitna komisija za polaganje stručnih ispita za zvanje profesora srednjih škola* (Faculty of Philosophy in Zagreb: examination commission for the setting of qualification exams for secondary school professors) in the Croatian State Archives, the author attempted to address several questions: to what extent did students of the Faculty of Philosophy at the time complete their studies and what was the nature of their studies? How many of them discontinued their studies in Zagreb and to where did they go if they did? How many students were there, where did they originate, and how long did they study? How many attained the title of doctor of philosophy or professor?

Key words: students, Faculty of Philosophy in Zagreb, Studies, Doctorates, State Exams